

ХҒТАР 03.20.00

АЗАТТЫҚ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕС: БИЖАН БІЛӘЛОВ ІСІ

Махат Данагүл Ахметкәрімқызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының меңгерушісі. Қазақстан, Астана қ., E-mail: danagul77@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8038-2680>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылдың 24 қарашасындағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығын орындау және 2021 жылдың қаңтар айында жариялаған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында айтылған XX ғасыр тарихының ақтаңдақтарын терең зерттеп, ақиқатын ашу туралы ой-пікірлерін қолдай отырып, мәселені тарих ғылымы тұрғысынан зерделеуге арналған. Автор ұсынып отырған мақаласында бүгінгі күнге дейін өзекті мәселенің бірі – XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы қоғамдық-саяси ахуал, осы кезеңдегі қазақ жастарының белсенділігі және саяси диссиденттер мәселесін қарастырған. Ұзақ жылдар архивтің «аса құпия» қорында сақталып, есімі елге белгісіз болып келген азаттық жолындағы күрескер Бижан Біләловқа қатысты тың деректерді ғылыми айналымға қосқан. Автор бір партиялық тоталитарлық жүйе идеологиясы мен саясатына қарсылық білдіргендерге ресми билік органдары мен қоғамның көзқарасын, күрес әдістерін және бақылау түрлерін архивтердегі «құпия», «аса құпия» деректер негізінде анықтауды, сонымен қатар саяси қуғын-сүргіннің зардаптары мен қасіретін ашып көрсетуді мақсат еткен.

Түйін сөздер: Қазақ, Бижан Құтыбайұлы Біләлов, ұлт-азаттық күрес, КСРО, коммунистік партия, саяси қуғын-сүргін, диссидент, жастар қозғалысы, психиатриялық аурухана.

MRSTI 03.20.00

THE STRUGGLE FOR FREEDOM: THE CASE OF BIZHAN BLALOV

Makhat Danagul Akhmetkarimkizi

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU Head of the Otyrar Kitapkhanyasy Scientific Center. Republic of Kazakhstan, Astana. E-mail: danagul77@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8038-2680>

*Corresponding author

Abstract. The article is devoted to the execution of the Presidential Decree of November 24, 2020 On the State Commission on the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions and the study of issues from the perspective of history, supporting reflection on the disclosure of the truth and deepening of the historical problems of the twentieth century, presented in the article «Independence is Greater than Anything» which was published in January 2021. In the article the author considers one of the still relevant issues of socio-political situation in the 50-60 years of the twentieth century, the activity of Kazakh youth and the problem of political dissidents during that period. New information about the freedom fighter Bijan Blalov, whose name for many years was unknown in the country and was kept in the «top secret» archive fund, is introduced into the scientific turnover. The author's aim was to reveal, on the basis of «secret» and «top secret» archival data, the attitudes of official authorities and society toward opponents of the ideology and policies of the one-party totalitarian system, methods of struggle and types of control, as well as to describe the consequences of political repression.

Key words: Kazakhstan, Bizhan Kutubaiuly Blalov, national liberation struggle, USSR, Communist Party, BK(b)P, political persecution, dissident, youth movement, psychiatric hospital.

МРНТИ 03.20.00

БОРЬБА ЗА СВОБОДУ: ДЕЛО БИЖАНА БЛАЛОВА

Махат Данагүл Ахметкаримқызы^{1*}

¹Доктор исторических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Директор научного центра «Отырар кітапханасы», Республика Казахстан, Нур-Султан. danagul77@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8038-2680>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Статья посвящена исполнению Указа Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» и изучению вопросов с точки зрения исторической науки, поддерживая размышления о раскрытии истины и углублении проблем истории XX века, изложенных в статье «Тәуелсіздік бәрінен қымбат», опубликованной в январе 2021 года. В представленной автором статье рассматривается один из по сей день актуальных вопросов общественно-политической ситуации в 50-60-е годы XX века, активность казахской молодежи и проблема политических диссидентов в тот период. В научный оборот введены новые сведения о борце за свободу Бижане Блалове, имя которого долгие годы было неизвестно для страны и хранилось в «совершенно секретном» фонде архива. Целью автора было на основе «секретных» и «совершенно секретных» архивных данных раскрыть отношения официальной власти и общества к выступавшим против идеологии и политики однопартийной тоталитарной системы, методы борьбы и виды контроля, а также описать последствия политических репрессий.

Ключевые слова: Казахстан, Бижан Кутыбаевич Блалов, национально-освободительная борьба, СССР, коммунистическая партия, БК(б)П, политическая репрессия, диссидент, молодежное движение, психиатрическая больница.

Кіріспе. КСРО-ның қоғамдық-саяси өмірінде орныққан әкімшіл-әміршіл жүйенің қуғандуалары мен айыптаулары 1941-1945 жылдары болған соғыс салдарынан бәсеңсігендей болғанымен, соғыстан кейін қайта қаһарына мінді. Оған БК(б)П Орталық Комитетінің 1946 жылдың 14 тамыздағы «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы қаулысы нақты дәлел бола алады. Қазақстан партия комитеттері өз жұмысын жоғарыда аталған қаулы аясында жүргізді. КСРО құрамындағы барлық республикалардың, оның ішінде Қазақстанның да қоғамдық-саяси, рухани-мәдени өмірі бір партиялық (коммунистік партия) жүйенің бақылауына алынды.

Мәскеу мен Ленинградта «Ленинград ісі», «Дәрігерлер ісі» жүріп жатқанда Қазақстанда талантты қазақ тарихшы-ғалымы Е.Бекмахановқа қарсы «Бекмаханов ісі» ұйымдастырылып, Кенесары мен Абайға қатысты шығармалар мен ғылыми ой-пікірге қарсылық күшейді. Е.Бекмахановпен қатар басқа да көрнекті ғалымдар мен жазушылар, журналистер саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп айыпталды. Олардың қатарында А.Жұбанов, Х.Жұмалиев, Б.Шалабаев, М.Әуезов, Б.Сүлейменов, Е.Смайлов, Ә.Марғұлан, А.Мұздыбаев және басқа азаматтар болды.

«Космополитизммен», яғни шетел мемлекеттерінің мәдениетіне көңіл бөлушілермен күрес науқанында 1917 жылғы қазанға дейінгі кезеңде қазақ халқының рухани-мәдени өміріне өткір шығармаларымен үн қосып, еркіндікті аңсаған Шортанбай, Мұрат, Дулат («Зар заман» ақындары) және О.Қарашев феодалдық-реакцияшыл ақындар деп танылды. Б.Кенжебаев, Т.Нұртазин, Ә.Қоңыратбаев, Е.Ысмайылов және басқалар ұлтшылдар ретінде қудаланды.

1953 жылы 5 наурызда И.Сталин қайтыс болғаннан кейін елдің қоғамдық-саяси өміріне өзгерістер ене бастады, Қазақ КСР Ғалым Академиясының тарих, археология, этнография институтын, тіл және мәдениет институтын, Кеңестік жазушылар Одағын «ұлтшылдардан» тазалау науқаны тоқтатылды. 1930-1950 жылдары істі болғандарды, партия қатарынан шығарылғандарды ақтау мәселесі көтерілді. Баяу да болса қоғамда жүргізіліп жатқан өзгерістер тоталитарлық жүйенің ыдырай бастағанын көрсетті. Алайда, Н.С. Хрушев және оның төңірегіндегілердің И.Сталиннің жеке басына табыну мен елде орын алған олқылықтарды

сынға алуы, орныққан жүйенің күйреуі емес еді. Кеңестік билік одақтас республикаларға толық еркіндік беру мәселесін күн тәртібіне қоймады, қайта патша өкіметінің Орта Азия мен Қазақстанды отарлауын ақтау мақсатында Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылғандығы кеңінен насихатталды. Сталиндік билік саяси айып тағып қуғындаған азаматтар толық ақталмады. Қазақ интеллигенциясының біразына кешірім жасалғанымен, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов және т.б. алаш қайраткерлерінің қызметіне әділ баға берілмеді. 1956 жылдың 19 желтоқсанында КОКП Орталық Комитеті жергілікті партия ұйымдарына «Партия ұйымдарының бұқара арасындағы саяси жұмысын күшейту және жау элементтердің антисоветтік бас көтеруіне тыйым салу жөнінде» арнаулы жабық хатын жолдады. Бұл жабық хат – елдің қоғамдық-саяси өмірінде айтарлықтай өзгеріс болмайтынын, кеңестік тоталитарлық жүйенің тұтқындау науқаны жасырын жағдайда жалғаса беретінін көрсетті. Қазақстанды орталықтан басқару ұлттық егемендікті толығымен шектеді. Оған қарсылық ретінде қазақ жастарының азаттық жолындағы күресі жалғасты. XX ғасырдың 50-жылдары Бижан Білалов және басқалар жалғастырған ұлт-азаттық күресі кейінгі жылдары да жүріп жатты. Қазақ жастарының ұлттық санасын ояту мақсатында Мәскеуде оқитын қазақ жастары: Б.Тайжанов, С.Ақатаев, М.Тәтімов, М.Ауэзов «Жас тұлпар» атты ұйым құрды. Мұндай ұйымдар кейінірек Ленинградта, Киевте, Алматыда, Одессада, Ригада, Павлодарда, Қарағандыда, Ақмолада, Семейде, Шымкентте және басқа жерлерде пайда болды.

Методология. ҚР ҰҚК арнайы архивінен тың деректерді іздестіру, сараптама жасау және зерттеу жұмысы барысында XX ғасырдың 50-60 жылдарындағы қоғамдық саяси ахуалға, қазақ халқының азаттығы мен еркіндігі жолындағы күреске қатысты тың деректерге қол жеткіздік. Аталған архивтің құпия қорынан Бижан Білаловтың күнделіктері мен хаттары, өтініштері, мерзімді басылымдардың редакцияларына жолдаған мақалалары және тергеу материалдары табылды. Зерттеу барысында Б.Білалов ісіне тіркелген тарихи деректер жүйеленіп, деректанулық талдау жасалды. Архивтердегі, сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы, баспасөздегі және тарихнамалық деректердегі XX ғасырдың алғашқы жартысындағы ұлт мәселесіне, қазақ мәдениеті мен әдебиетіне қатысты материалдар салыстырыла зерттеліп, мәселеге қатысты қайшылықты көзқарастың тарихи себептері айқындалды. Б. Білалов өзі өмір сүрген, XX ғасырдың 50-жылдары қоғамда орын алған олқылықтарды билік органдарына, мерзімді басылым редакцияларына хат, аноним хат, үнпарақ арқылы жеткізгені анықталды. Материалдардың мазмұны, хаттарды, аноним хаттарды жазу, жасау, тарату әдісі мен техникасы зерттелді. Б. Білаловтың күнделік дәптерде, хаттарда, мақалаларда жазылған ой-пікірлері бір-бірімен салыстырыла талдау жасалып, азаттық жолындағы күрес идеясының қайнары, барысы, нәтижесі жүйеленді. Хаттар, күнделіктер, мақалалар, тергеу ісіндегі Б.Білаловтың және куәгерлердің берген жауаптары, т.б. тарихи деректерді жүйелеу және зерттеу жұмыстары барысында Бижан Білаловтың өмірбаяны бір ізге түсірілді, оның қоғамдық-саяси көзқарасы мен ұстанымы айқындалды.

Ұлт-азаттығы жолындағы күрескер Бижан Білаловқа қатысты бұрын ғылыми айналымға қосылмаған тың деректерді зерттеуде жалпы ғылыми әдістерден: шолу, талдау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, қорыту және басқа әдістер, нақты тарихи зерттеу әдістерінен: тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелілік әдістері қолданылды. Айта кеткен орынды, жоғарыда аталған мемлекеттік комиссияның саяси қуғын-сүргінге қатысты деректерді іздестіру, зерттеу, «құпия» және «аса құпия» құжаттарға сараптама жасау, құпиясыздандыруға ұсыну жұмыстары барысында XX ғасырға қатысты бұрын ғылыми айналымға қосылмаған мол дерек көзімен танысып, ұлт азаттығы жолындағы күрес үздіксіз жалғасып, тек қана күрес әдісі өзгеріп отырғандығына көз жеткіздік.

Талқылау. КОКП XX съезінен кейін Мәскеуде, Ленинградта және одақтас республикаларда тоталитарлық жүйенің кемшіліктерін сынау, ресми бір партиялық жүйеге оппозициялық көңіл-күй байқалды. Демократиялық қозғалысқа сталиндік тазарту мен қуғын-сүргін құрбандарының туыстары, жазушылар, ғалымдар және еркіндік аңсаған жеке адамдар мен топтардың өкілдері қатысты. 1950 жылдардың екінші жартысына қарай жеке адамдар, оншақты адамнан тұратын астыртын ұйымдар өздерінің талап-тілектерін партия, комсомол комитеттеріне, басшы қызметтегі жауапты адамдарға, газет-журнал редакцияларына хаттар арқылы жеткізіп, үнпарақтар арқылы таратты. Еркіндік аңсаған кеңес халқы Н.С. Хрущевтің

КОКП XX съезінде жасаған «Сталиннің жеке басына табыну туралы» баяндамасын үлкен үмітпен қарсы алды. Өкінішке орай, халық үміті ақталмады. КОКП Орталық Комитеті 1956 жылғы 19 желтоқсанда партия ұйымдарына жолдаған «Партия ұйымдарының бұқара арасында саяси жұмысын күшейту және антисоветтік, дұшпандық элементтердің қаскүнемдіктерінің жолын кесу туралы» хаты және осыған ұқсас «жабық хаттары» кеңестік-коммунистік жүйені тұрақтандыруға жұмыс жасады. «Жылымық» жылдары саяси қылмыскер ретінде жауапқа тартылған, мәжбүрлі түрде психиатриялық емдеуге жатқызылған азаматтардың көбінің есімі бүгінгі күнге дейін белгісіз болып келді. XX ғасырдың 50-жылдарындағы ұлт азаттығы жолындағы күрескер Бижан Біләловтың тағдыры соған дәлел.

Кеңестік әкімшіл-әміршіл тоталитарлық жүйеге, қоғамдағы заңсыздыққа қарсы тұрып, құқықтық мемлекет құруға талпынған адамдар диссиденттер деп аталды. Алайда бұл мәселе ұзақ жылдар бойы жабық тақырып саналды. Диссиденттік қозғалысқа қатысты алғашқы еңбектер 1980-1990 жылдары ғана жариялана бастады. Л.М. Алексееваның «История инакомыслия в СССР. Новейший период» (Алексеева, 1992) атты еңбегі – кеңес одағындағы ресми париялық бағыттан өзгеше ойлайтындар туралы алғашқы еңбектердің бірі. Онда Кеңес одағындағы диссиденттік қозғалысқа қатысушылар туралы жүйелі сипаттап жазуға ұмтылыс байқалады. Ал, А.Н. Савельев өзінің «Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР 1950-х – 1970-х годов» (Савельев, 1998) атты мақаласында диссиденттердің баспа ісі оның қоғамдық санаға, диссиденттік қозғалысқа әсері қарастырылған. Сонымен қатар А.Б. Безбородовтың тарихнамалық мақаласы (Безбородов, 1996) мен оқу құралын (Безбородов, 1998), А.А. Даниловтың (Данилов, 1995), А.А. Королевтың (Королев, 1997) т.б. басқа да еңбектерді атауға болады. Француз профессоры, политолог Сесиль Вессье өзінің «За нашу и за нашу свободу. Диссидентское движение в России» (Вессье, 2015) деген еңбегінде диссиденттік қозғалысқа қатысты мол тарихи дерекке талдау жасады. Бұл еңбектің құндылығы да сонда, автор Мәскеу, Париж және Еуропаның басқа да аймақтарындағы диссиденттерден алынған сауалнаманы кітапта дерек ретінде пайдаланды. Қазақ диссиденттері туралы Ә.Қара (Қара, 2012), Ж. Аупбаев (Аупбаев, 2020), С. Бейісбай (Бейісбай, 2021) және басқалар еңбектер жазып жариялады.

Қоғамда орын алған қайшылықты мәселелерді ашық айтқан, мерзімді басылымдарға мақала жазған, ресми органдарға өтініш білдірген жеке адамдар, ұйымдар мен топтар ресми органдардың бақылауына алынып, олардың еркін ой-пікіріне тиым салынды. Алайда, біз қарастырып отырған ұлт азаттығы жолында күрескен Алматы медициналық институтының 6 курс студенті Бижан Біләлов туралы бұрын айтылмады, «Бижан Біләлов ісі» ұзақ уақыт құпия сақталды. Ашық дерек көздерінде оның өміріне қатысты екі қысқа дерек кездеседі. Оның бірі Бижан Құтыбайұлы Біләлов туралы анықтама, екінші «Ашық тізім» (Открытый список). «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясы» жұмыс тобындағы осы жолдардың авторы 2022 жылдың қараша-желтоқсан айларында ҚР ҰҚК АА Бижан Құтыбайұлы Біләловқа қатысты деректі тауып, құпиясыздандыруға ұсынған болатын. Арнайы комиссияның шешімімен құжаттың құпиялылығы алынып, кейбір деректер көп томдық құжаттар жинағының 11 томына (Касымов және т.б., 2022: 332-344) енгізілді. «Ұлт жады» журналына ұсынылып отырған мақала азаттық жолындағы күрескер Бижан Біләлов туралы алғашқы зерттеу болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Кеңестік билік пен коммунистік партияға қарсы пікірлері үшін Б.Қ. Біләловқа 1958 жылдың 12 тамызында бұлтартпау шарасын таңдау қаулысы (58-10. ч.2) толтырылып, осы жылдың 13 тамызында қамауға алынды. Бижан Құтыбайұлы Біләлов кім?

Бижан Құтыбайұлы Біләлов¹ 1930 жылы Қостанай облысы Амангелді ауданы Құмкешу ауылында дүниеге келген. Әкесі Құтыбаев Біләл, анасы Құтыбаева Ажар. Анасы 1941 жылы қайтыс болып, соғыс жылдарының ауыртпалығына, туған анасының дүние салуы қосылды. Бижан өзінің жазбаларында мінезі тұйық әрі аурушаң болып өскенін айтады. Анасы қайтыс

¹Оның өз қолымен жазған хаттарының бірінде Бижан Біләлұлы Құтыбай атасы деп жазған, соған қарағанда Бижан қазақы дәстүрмен ата-әжесінің бауырында өсіп, тегін үлкен атасына жазған болу керек. Біз зерттеуімізде архивте тіркелген құжатты негізге алдық. Ескерту: орыс тілінде жүргізілген тергеу ісінде «Біләлов Бижан Кутыбаевич» деп жазылған, біз іске тіркелген Б.Біләловтың өз қолымен қазақ тілінде жазғанындай Бижан Құтыбайұлы Біләлов деп алдық.

болған соң ол ағасының қолына келген, әкесі Біләл Басығарина Мәкен деген адамға үйленіп, одан екі ұл, екі қыз сүйген.

Бижан 1937 жылы Қостанай облысы Таран ауданы Екатериновка ауылындағы мектептің 1 сыныбына оқуға барып, 1-2 сыныпты осы мектепте оқыды. Ал, 3-5 сыныптарды Қостанай қаласында, 6-10 сыныптарды осы облыстың Амангелді ауданында² оқыды. 1948 жылы орта мектепті бітіріп, келесі оқу жылы (1949 жылы) Қостанай қаласындағы фельдшер-акушер дайындайтын мектепке (кейін медициналық училище деп аталды – Д.М.) оқуға түсті. Ол оқу орынын 1953 жылы бітіріп, сол жылы Алматы қаласындағы Қазақ медицина институтының санитарлық факультетіне құжат тапсырды. Қабылдау емтихандарынан сәтті өтіп, жоғары оқу орынына оқуға қабылданды.

Ол медициналық институтта жақсы оқумен қатар емханаларда қосымша жұмыс жасап, білім мен тәжірибені ұштастырды. Жасы алпыстан асқан қарт әкесінің отбасына қаржылай жәрдем беруді де естен шығармады. Білімін үнемі жетілдіріп, ағылшын, түрік тілдерін меңгеруге ұмтылды. Орыс және басқа тілдердегі ауру атауларының қазақ тіліндегі атауын немесе баламасын іздеп, медицинаны қазақ тілінде сөйлетуге талпынды. Ана тіліндегі кітап, газет-журналдарды, «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», мақал-мәтел және басқа да ауыз әдебиетін сүйіп оқыды. Ол сонымен қатар қоғамда болып жатқан оқиғаларға да бей-жай қарамады. Қазақ халқының еркіндігі мен бостандығы туралы ой-пікірін, қоғамда болып жатқан оқиғаларға көзқарасы мен ұстанымын, ішкі ой-толғанысын күнделікке түсіріп, өзекті мәселелерді мерзімді басылымдар редакциясына, ресми органдарға хат арқылы ашық білдірді. Бижан Біләлов өзінің күнделік жазбалары мен хаттарында кеңес билігі тарапынан саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда жіберілген кемшіліктер, ұлт мәселесіндегі бұрмалаушылықтар және қоғамдағы басқа да өткір мәселелер туралы ой-пікірін ашық жазды. «Қазақ халқы шын мәніндегі еркіндік пен тәуелсіздікке қалай қол жеткізеді?» деген сауалдың жауабын және тәуелсіздік алудың жолдарын іздеді. Орныққан әміршіл-әкімшіл жүйе қазақ студентінің елдің еркіндігі мен тәуелсіздігі туралы ой-пікірінен үрейленіп, оны жауапқа тартты. Мәселе түсінікті болу үшін Бижан Біләловтың ісіне тіркелген құжаттарға кеңірек тоқталайық.

КОКП Орталық Комитетінің 1956 жылдың 19 желтоқсанында «Партия ұйымдарының бұқара арасындағы саяси жұмысын күшейту және жау элементтердің антисоветтік бас көтеруіне тыйым салу жөніндегі» арнаулы жабық хатты кеңестік тоталитарлық жүйенің тұтқындау науқанының жаңа кезеңін ашты. Кеңестік билік кемшіліктерін сынға алған, өздерінің ой-пікірін ашық айтқан адамдарды ресми органдар бақылауға алды. Соның бірі Алматы медицина институтының 5 курс студенті Бижан Біләлов болатын.

Бижан Біләлов ісінде 1956 жылдың 12 қарашасында Алматы қаласының Сталин аудандық комсомол комитетіне өзін комсомол қатарынан шығару туралы өтініші, 1957 жылдың қазан айының басында «Қазақ әдебиеті», «Лениншіл жас» және «Казахстанская правда» газеттерінің редакциясына сөз бостандығын талап етіп жазған хаттары тіркелген.

1956 жылдың 12 қарашасында астаналық Сталин аудандық комсомол комитетіне жолдаған оқушы дәптерінің 8 бетіне жазылған өтініш-хаттың қағазы сарғая бастағанымен жазуы анық. Б.Біләлов өтініш-хатында комсомол қатарында болудан бас тартқан. Оның себебін: «XIX ғасырда қоныстанған ұлттық аймақтардағы орыстар. Олар қазақ жерінде тұрып, байырғы халыққа адал емес, оларға менсінбеушілікпен қарайды... Солардың көзін жойғысы келеді. Бұл олардың басты мақсаты... Мен бұған сонау 1949 жылы көзім жетті. Бұл жағдайда олардың негізгі әдісі - алдау. Бұл бос әңгіме емес. Бұл бақылаудың нәтижесі... » (ҚР ҰҚК АА, 15: Заявление, Вх. 5/9 /15/XI – 56 г.) деп түсіндіріп, ақиқатты қанша іздегенімен үнемі алдауға кездесетінін айтқан. Мұндай мазмұндағы хаттар, өтініштер т.б. жазбалар бірден партияның саяси-идеология бөліміне және басқа да ресми органдарға жөнелтілетіні белгілі. Б.Біләловтың өтініш-хаты да 1957 жылдың 21 қаңтарында Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне жолданды. Б.Біләловпен тиісті органдар саяси тәрбиелік мазмұндағы жұмыстар жүргізіп, соңы оқудан шығаруға дейін барды. Б.Біләлов алпыстан асқан қарт әкесі мен 1-11 жас аралығындағы шиедтей төрт бауырының қамын ойлап, комсомол қатарында қалуды ұйғарды.

²Ол өзінің тергеуде берген жауабында Әлменов Қайыр деген ағасы Қостанай облысы Амангелді ауданы Жаңа ауыл ауылында тұратынын айтқан, Бижан осы кісінің қолында тұрып оқыса керек.

Ол 1945-1958 жыл (мамыр) аралығында комсомол қатарында болып, тек жасының ұлғаюына байланысты комсомол қатарынан шығарылды.

Кеңестік билік халықтың өзіндік ой-пікірін ашық айтуға барынша тиым салғандықтан, олар өздерінің талап-тілектерін, арыз-шағымдарын үнпарақтар (листовка), аноним хаттар арқылы білдірді. XX ғасырдың 20-30 жылдары жүргізілген бай-кулактарды тәркілеу, отырақшыландыру, ұжымдастыру жылдарынан бергі кезеңде үнпарақтар мен аноним хаттар елде көп тараған еді. Оларда адамдардың аты-жөні нақты көрсетілмегендіктен, оны жазған адамды табу қиындық тудыратын. Ел арасына тараған үнпарақ үлкен қозғалысқа ұласып, әміршіл-әкімшіл жүйеге қауіп төндіреді деп түсінген жоғары партия органдары бақылау шараларын күшейтті. ОГПУ органдары жұмысының нашарлығы қатты сынға алынып, үнпарақ, аноним хат таратушылармен күрес жанданды. Бірақ, халықтың наразылығы жазылған үнпарақ, аноним хат жазу тоқтаған жоқ. Соның бірі – 1957 жылдың 7 тамызында Қостанай облыстық комитетіне «Куәгерлер» (Очевицы) деп қол қойып, жолдаған аноним хат. Хатта қазақ ұлтының тағдырын шешетін көкейтесті саяси мәселелері (31/VII – 57 ж) жазылды. Облыстық партия комитеті хатшысының атына жолданған аноним хатта: «...Ұлы мәртебелі тақсыр сіз айып етпеңіз егер біз осы күні жүргізіліп отырған коммунистік партияның саясатына белгілі бір маңызды жағдайларға сүйенген дәлелдер мен өзіміздің ойымызды айтсақ. Біз сіздің көңіліңізді мынаған аударғымыз келеді. Қазақ халқы жас бала сияқты жаңадан ғылымға бас көтеріп келе жатқан халық. Сондықтан сәбиге қыршын жас кезінде ешбір қысым, кедергі жасамау керек, оның әрбір сезімін жаншып тыю өте өрескел, озбырлық. Сол сияқты қазақ жұрты да. Біздің кәзіргі «Қазақстан» деген алдамшы атымыз өзімізді өзіміз есіркегендіктен жұбатқандық. Бұл ат шындығынан алғанда өзін ешбір ақтамайды. Үйткені Қазақстанда жай үгіт ретінде айтылып жүргенмен қазақ тілі мемлекет тілі болудан қалды. Қалаға барсаң орыс тілін білмейінше ешбір аяқ басып жүре алмайсың. Осы өтірік пе? Одан қалды почта ісі, военкомат ісі т.б. кілең орыс тілінде жүреді. Осы өтірік пе? Ауылда болсын, селода болсын не деревня болсын үкімет билігі орыстардың қолында. Біз қашанғы бұлай өмір сүре береміз. Бізді коммунистік даурықпа үгітпен ешбір алдамай-ақ қойыңдар. Біз қазақ халқының бақытсыз болашағына өте қынжыламыз, зарлаймыз» (ҚР ҰҚК АА, 15: Секретарю областного комитета КПСС) деп Қазақстанның отар елдер қатарында екенін жазған.

Б. Біләлов бастаған жастар қол қойып «Қазақтың ежелгі мұраларын сақтайық» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газеті редакциясына жолдаған бірінші хатты баспадан шықпаған соң, 1957 жылдың 6 қазанында «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциясына тағы бір хат жолдады. Ол өзінің «Қазақ әдебиеті» газетіне жазған хатында қазақ жастары ана тіліндегі газет-журналдарды құрметтейтінін әрі өте сүйіп оқитынын айта келе: «Қазақ әдебиеті» ескі әдет-ғұрыптардан арылу жолында, қазақ жастарын прогресске, ұлттық сана-сезімділікке баулу жолында үлкен роль атқарады. Бұл газет бірден-бір қазақ жастарының ойынан шығатын және қадірлейтін газет...

Маған орысша айтуға лұқсат етерсіз. Кәзір қазақ «тілінің өркендегені сонша» біз тіпті өз тілімізде тілдесуден қалып барамыз» (ҚР ҰҚК АА, 15: 43 – 58) деп өз ойын орыс тілінде жалғастырған. Бижан Біләловтың бұл хаты «Қазақ әдебиеті» газеті редакциясына аспаннан жай түскендей әсер етсе керек, 1957 жылдың 12 қазанында кезектен тыс партия ұйымы жиналысын өткізіп, хат жабық есік жағдайында талқыланды. Газет редакциясы партия жиналысы қабылдаған қаулыны және хаттың түпнұсқасын Қазақстан КП ОК-не (И.Д. Яковлев пен Н.И. Журинге), көшірмесін ҚКСР МҚК-не (В.В. Губинге) жолданған. Осы жылдың 10 қазанында «Казахстанская правда» газеттерінің редакциясына да хат жолдады. Екі хаттың жазылуына да себеп болған «Казахстанская правда» газетінің 1957 жылдың 4 қазанындағы № 233(9162) санында жарияланған «Любовь народа обязывает» деп аталатын бас мақала. Мақалада қазақ тілінде шығатын «Жұлдыз» журналы мен «Қазақ әдебиеті» газетінің жұмысы сынға алынып, С.Мұқанов («Дала толқындары») пен И.Есенберлиннің («Бақыт туралы ән») шығармаларын басқаны үшін айыптаған, аталған газет-журналдар жұмысын жақсарту қажеттігі айтылған. «Казахстанская правда» газетінің сынымен келіспеген Бижан Біләлов 1957 жылдың 10 қазанында «Казахстанская правда» газетіне хат жолдап, онда: « ... Мен сіздердің редакцияңызға екінші рет хат жазып отырмын. ... Мен «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Жұлдыз» журналының оқырманымын, осы газет пен журналды жамандап, қудалағандарыңызға ренжідім. Қазақ жастарының сүйікті газеті «Қазақ әдебиетіне» жала

жабуға, қарсы болуға дәтіңіз қалай барды?! Біздің сүйікті газетіміз «Қазақ әдебиеті» шындықты жазады, орыс тіліндегі «Казправда» және «Ленинская смена» газеттері сияқты шындықты бұрмалап көрсетпейді. «Қазақ әдебиеті» қазақ халқының жан-дүниесін, арман-мүддесін бейнелейді, ұлттық сана-сезімге тәрбиелейді, өткеннің барлық қалдықтарымен күреседі. Ол қазақ ұлтына қызмет етеді, шын мәнінде солай болуы керек. Міне, сондықтан да қазақ жастары оны құрметтейді, бағалайды. «Қазақ әдебиеті» газетіне қалай қару алып, қалай қарсы болсаңыз да, сөксеңіз де, жамандасаңыз да, біз, қазақ жастары, әлі де аяулы газетімізді сүйөді тоқтатпаймыз. Бізге осындай газет керек. «Қазақ әдебиеті» газетімен салыстырғанда сіздің «Казправда» түкке тұрмайтын газет. Барлық жаңалықты біз «Правда», «Комсомолская правда» т.б. газеттерден оқи аламыз. Сендердің газеттерің мүлдем артық, оны жабу керек. «Казправда» газетіне жұмсалатын барлық шығындарды алып қазақ халқының игілігіне пайдаланған әділетті болар еді. Қазақтың сүйікті журналдары мен газеттерін өз-өзіңізге сенімді түрде үнемі «сынға» алуға ұмтыласыздар. Қазақ мұны сізден сұрамайды. Неге мұрыныңызды кез келген жерге тығып жүрсіз. Қазақ жастары мен газеттері өзіне қажетін байқайтындай сауатты. Біз мұны сізден ешқашан сұраған емеспіз және сұрамаймыз. Біздің ішкі ісімізге араласпауларыңызды өтінеміз. Өткеннің қалдығын сынағанға біз қарсы емеспіз, бірақ сіздердің балтамен күретамырдан шабумен келісе алмаймыз. Осылайша өзіңізді жау ретінде, әрқашан және барлық жерде басқалардың ісіне араласатын отаршыл ретінде көрсетесіз. ...Қазір де өмір сүруге тыйым салып отырсыздар, ешбір еркін ой ашық айтылмайды. Кез келген ұлттық сезім аяусыз басылады. Мысалы, профессор Е. Бекмаханов, Б. Майлин, С. Сейфуллин сынды көрнекті жазушыларымыздың соты және І. Жансүгіров және басқа да істер. Оны халықтан жасырғыларыңыз келеді. Жоқ, жасырмаңыздар. Қазақ ұлтының патриоттарын құртып, тек айтқанға көніп, айдағанға жүретін малдарды ғана қалдырмақсыздар ғой. Жоқ, ол ойлағандарыңыз болмайды. Сіздерде шындық болған емес, болмайды да» (ҚР ҰҚК АА, 15: Тетрадь № 1) деп жазды. Бижан Білаловтың «Казахстанская правда» газетіне жазған бұл хаты Қазақстан КП ОК хатшысы Н.А. Жандилдинге тапсырылды.

Республикалық газет редакцияларына жолдаған хаттары жоғары партия комитеті мен мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде үлкен дүмпу туғызғанынан еш хабарсыз Б.Білалов Қостанай облысы Амангелді ауданы Құмкешу ауылында тұратын туысы Ғалымжан Жүнісовке де хат жазып, өзінің қоғамдық-саяси ой-пікірімен бөлісті. 1957 жылдың 20 қазанында Ғалымжанға: «... Еділден Алтайға дейін, Орал тауынан Тәшкентке дейін, Омбыдан қырғызға дейін қазақ таралған. Біз осы жерлерге қазақтарды толтыруымыз керек. Бізге халық өте көп керек. Біз оны қайдан аламыз. Біздің санымыз орыстардай болу керек. Бұл үшін қалыңнан (қалың малдан – Д.М), руға бөлінушіліктен безу керек. Бұл алға бастырмайтын сарқыншақтар. Орыстар, ағылшындар, немістер т.с.с. руға бөлінбегенде олар қазақтан кем бе? Жоқ, біздің қазақ олардың басып кеткен ізіне де жетпейді. Қазақ сондай артта қалған, надан, дінге соқыр, сезімге нанғыш. Бізді ел қылып көбейтем деген Амангелді, Әлібиді коммунистер жұтып қойды. Енді қазақ ұлтының мүддесін көздейтін кім бар? Ешкімде жоқ. Үйткені сатылған. Біз қазақ қаласы, қазақ өкіметі болуына тырысуымыз керек. Орыстар басшылық етіп біз қашанға барамыз.

«Еділ бойы ен тоғай» деп Исатай

«Ел қондырсам деп едім» деп зарлап өтіп еді Махамбет. Бізде солай өтеміз ғой. Біздің тілегіміз қашан орындалады. ...Біз революционер адамдармыз» (ҚР ҰҚК АА, 15: Письмо от 20/X.57) деп жазды.

Ғалымжанға 1957 жылдың 30 қазанында жазған келесі хатында амандық-саулық сұрай келе: «Бұндағы жаңалық астанада орыс газеттері «Казправда», «Ленинская смена» біздің яки қазақ жастарының сүйетін газеті «Қазақ әдебиетін» текке бас салып кінәлауда. Бізді билеген орыстар қазақ жастарын орысқа табынушылыққа тәрбиелеуде. Орыстар бізде ешбір ұлттық сана-сезімнің болғанын жақсы көрмейді. Олардың ылғи ырқына көніп тұрса, ешбір қарсы сөз айтпай. Сонда оларға жағады. Олар бізді қасқырдың баласындай біртіндеп өзіне үйретіп шықпақ. Ішетін, тышатын және қалтқысыз бағынатын біз бір хаюан болдық. Қазақтың әлі өзі билеген тәуелсіз, дербес мемлекеті жоқ. Орыстар билеген мемлекет, сол мемлекет пе? Олар титтей де болса ұлттық сана-сезімі бар кісіні коммунистік сандырақ теориямен ұлтшыл бәлен-бәштен деп кінәлап шыға келеді. Бұнда кісінің ұлттық еркін ойлауына ешбір жағдай жоқ. Орыс империализмі енді өз тырнағынан бізді босатқысы келмейді. Олардың біздің

қазақтың ұлан-байтақ жерінде сонша көп құжынауы біздің келешегімізге, келешек ұрпағымызға үлкен апат туғызады. Біз де баяғы ноғайлардың жолын қуамыз. Олардың жері де өте кең еді: Қырым, Дунайдан Еділге дейін, Харковтен Кавказға дейін олар көшіп-қонып жүр еді XIX ғасырда. Ал кәзір ол жерлерде не бар? Сондықтан прогресшіл сапалы қазақ жастары өз ұлтының тағдырын өз қолына алуға тиіс. Күнделікті ағысқа сүйеніп жүре берген бұл нағыз хаюандық ... Бұл үшін біз жастардың ұлттық сапасын көтеруге тиіспіз. Ол өзінен өзі келмейді. Ал қазақтың көпшілігінде ұлттық мүдде сана-сезім жоқ. «Қазақ әдебиеті» газеті бізді кішкене соған үйреткісі келгендей. Бірақ соған орыстар аранын ашуда. Кейбір қазақ жастары бұған өте наразы. Жакын арада жоғарыда айтылғандай орыс редакциясына хат жазылған ...

Мен қажырлы, күшті кісі болсам өте жақсы саяси ұйымдастырушы болар едім, үйткені менің саяси ойларым басқа қазақта жоқтың қасы. Олар тәуелсіз талқылауды білмейді ... Бірақ менің жұртқа ешбір жақындығым жоқ ... Мында мен ашыққан түгіл, тамақты жегім келмейді, аппетитім жоқ. Айлығым алғаннан ақ құриды. Мен кілең кітап жинаудамын» (ҚР ҰҚК АА, 15: Письмо от 30/X.57) деп жазды.

Бижан Біләловтың 1957 жылдың 20 желтоқсанында «Лениншіл жас» газеті редакциясына, 1958 жылдың 31 қаңтарында Ғалымжан Жүнісовке жолдаған хаттарында түркі халықтарының тұтастығы мен бірлігін сақтау және қазақ елінің тәуелсіздігі мен еркіндігі туралы ойларымен бөлісті.

«Ғалымжан! Енді саяси мәселе жөнінде айтайын. Өнеугі хатымда айттым ғой: Алматыда орыстар 85-90% деп ... «Қазақ үкіметі» деп аталатын алдамшы ұғым – өкімет шындығынан алғанда қазақтардың қолында емес... Осы күнге дейін қазақ тілінде институт жоқ, мысалы медицина әлі орысша. Ешбір қазақ қаласы жоқ, бір ауыз сөз айтсаң ұлтшыл бөлен-түглен деп талқыға салады. Бұлай қалайша қазақ ұлты дамымақ?

...Жалпы бір ұлас, тілдес халықтар, түрік халықтары мыналар: түрік, азербайжан, өзбек, ұйғыр, ноғай, құмық, гагаузы, қарашай, түркмен, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, «чуваши», якут, т.б. бір тілдес ұлттар (мысалы: алтайлар, тувалар, хакастар т.б.). Бұлардың ата-бабалары ежелгі сарматтар, гүндер, түрік қағанаттары. Олар мыңдаған ғасырлар бойы сонау Манчжуриядан бастап Англияға дейін мекен етіп жүрген. Енді бұлар Түркиядан басқасы азып-тозып құруға айналуға. Егер бұлардың әрқайсысы сақталғысы келсе бірімен бірі дос тұруға тиіс. Түріктер кәзір арабтық мұсылмандықты онша жақтырта қоймайды. Түркияда кәзір республика. Түркияның жалауы қызыл, бір жұлдыз, бір айы бар. Олар шариятты әлде қашан құртқан. Кәзір қыздары европалықтарша киініп, ашық жайдары күліп жүр. Түркияда кәзір халықтық демократиялық өкімет. Онда дінге қарсы сөз айтсаң сені кінәламайды. Қазақтар бұны теріс ұғынбасын, сен айтып түсіндір. Жоғарғы аталған түрік ұлттарының ішіндегі ең тәуелсіз мемлекет – Түркия. Бізге кәзір діннің керегі жоқ. Адамшылықтан кетіп бара жатсақ заң, өкімет бар ғой. Дін бұрын адам жабайы болып жүргенде керек болған еді. Енді неге керек? Жұрттың бәрі де кәзір құдай сияқты заңнан да қорқады. Ал, заң даналардың қорытындысы, әділ жол. Біз прогреске құдаймен емес, заңмен жетеміз. Түркияда да заң күшті» (ҚР ҰҚК АА, 15: 67-70) деп заңды жоғары қойды. Бұл хатты почта бастығы орта жолда ұстап, антикеңестік мазмұнда деген ілеспе хатпен бірге 1958 жылдың 27 ақпанында Қазақ КСР МҚК-не жолдады.

Бижан Біләлов 1958 жылдың 23 мамырында Ғалымжанға жазған келесі бір хатында: «...қазақтардың ойлайтыны өз елінің, өз ұлтының атын шығарып көркейту емес, өз жеке қарабасының пайдасы, бірін бірі алдап жеу, іздегені пайда, мансап, арсыздық, озбырлық т.с.с. әрине бұндай ұлт еш уақытта көркеймейді» (ҚР ҰҚК АА, 15: Письмо от 23/V- 58 г.) деп, туған халқының кемшілігін айтып, оған жаны ауырды. Ол басқа халықтармен салыстырғанда қазақ халқының артта қалуы, ұзақ уақыт Ресейдің отары болуында деп түсінді. 1958 жылдың 25 мамырында Ғалымжанға жазған хатында: «...Бізде ешбір ерік, бостандық жоқ қой. Мысалы ұлттық наразылықты білдіруге, орыс солай деп бір сөз айтсаң болғаны сені күстәнә қып, комсомол жиылысына салып әлек-тәлек қылады. Осы еркіндік пе? Комсомолға зорлап кіргізеді. Мен былтыр комсомолдан шығам деп арыз бергенімде институттан шығара жаздаған. Осы бостандық па? Тағы да шығам деп жүрмін ...» (ҚР ҰҚК АА, 15: Письмо от 25/V- 58 г.) деп қазақ халқының толық еркіндікке қолы жетпегенін дәл басып айтты. Коммунистік қызыл отардан шығудың жолдарын іздеген Бижан Біләловты ресми органдар 1956 жылдан сырттай бақылауға алып, 1958 жылдың 12 тамызында бұлтартпау шарасын таңдау қаулысын (58-10. Ч.2) толтырды. Осы жылдың 13 тамызында Қазақ КСР МҚК (ҚР ҰҚК АА, 15: 2) оны

қамауға алды. Алматы медицина институттының Шевченко көшесі 118 үйде орналасқан жатақханасындағы Б.Біләлов тұратын № 9 бөлмесінен: Б.Қ. Біләловтың XXVIII № 556551 паспорты, әскери билеті, студенттік сынақ кітапшасы, ішіне 100 сом ақша салынған жинақтау кітапшасы, № 674 Туу туралы куәлігі, № 656 студенттік билеті, 2 дана қалың дәптер және қойын дәптер (блокнот), бір жазба кітапша, 6, 15, және 9 беттік оқушы дәптері, олар № 1, 2, 3 деп нөмірленіп алынған, 16 беттен тұратын жазбалар, «Лениншіл жас» газеті редакциясына жазған 2 беттік мақала, 9х12 топпен түскен фотосурет, 1958 жылдың 5 қарашасында Ғ.Жүнісов пен Б.Біләловтың хаттары (1957 жылдың 30, 20 қазанында, 1958 жылдың 9 қаңтары, 23, 25 мамырында жазылған), жазбалар бар қоңыр түсті блокнот, 1956 жылдың 25 мамыры, 3 қазаны және 1958 жылдың 8 тамызындағы хаттар, өмірбаяны, ағылшын тілі сөздерінің аудармасы, түркі тілдес халықтардың тізімі жазылған парақтар алынды. Б.Бижановтың кеңес билігі тарапынан жіберілген кемшіліктер мен ұлт мәселесі туралы ой-пікірлері жазылған материалдар мұқият қаралып, түгелдей дерлік іске тіркелді.

Б. Біләловқа қатысты № 125/23 тергеу ісі 1958 жылдың 13 тамызында басталды. Осы жылдың 15 тамызы күнгі тергеуде, 1957 жылдың 31 шілдесінде жазылған аноним хат қашан, қайда және қандай мақсатпен жазылғаны жөнінде жауап алынды. Б.Біләлов өз жауабында 1957 жылдың 31 шілдесінде Қостанай облыстық партия хатшысына жазылған аноним хат, сол жылы Қостанай облысы Қарабалық ауданы Бөрілі селосында оқу тәжірибелік жұмыстар кезінде дайындалып, Бөрілідегі ауыл шаруашылық техникумына оқуға келген төрт жасөспірім балаға көшіртіп жазғызғанын, ондағы мақсаты ресми органдар тексеретін болса, әр түрлі адамдардың қолымен жазылған жазбаны нақты кім жазғанын анықтау қиын болады деп ойлағанын айтты. Қостанай облысына қарайтын Қостанай, Семиозерный және Федоров аудандары атынан жазылған хатты 1957 жылдың 2-3 тамызында Қостанай қаласында және қала маңындағы Наримановка поселкасында орналасқан почта жәшіктеріне салғанын да жасырмады. Хатты көшіріп жазғандардың аты-жөнін сұраған кезде, «олар Қостанай облысы аудандарынан ауыл шаруашылық техникумына оқуға түсу мақсатында келген қазақ балалары, бойлары менен аласа, жас мөлшері 15-16-да болса керек, алайда орыс тілі пәнінен өте алмай, өз ауылдарына қайтты. Олардың аты-жөні кім екенін білмеймін» деп жауап берді. Кейінгі тергеу кезінде де хатты көшіріп басқан төрт қазақ баласы туралы ешқандай да мәлімет бермеді³.

1958 жылдың 18 тамызында Б.Біләлов ісіне ол оқитын институттың 5 курс студенті Темірбеков Жамшиттің өтініші (ҚР ҰҚК АА, 15: 94-97) тіркелді. Өтініште Б.Біләловтың коммунистік партияның ұлт саясатын сынға алып, Түркияның қоғамдық құрылымын үлгі етіп айтатыны, түркі халықтары туралы кітаптарды көп оқитыны, комсомолдан шығу туралы өтініш бергені айтылған. Қазақстанда өткен конференцияға АҚШ пен Түркияның делегаттары келгенде оларды гүл шоғымен қарсы алғанын жазған.

1958 жылдың 23 қыркүйегінде ҚКСР МҚК тергеушісі Ж.Темірбековтен куәгер ретінде және аталған өтінішке байланысты жауап алды. Ол өзінің өтінішінде жазғандарын қайталап, Б.Біләловтың сабақты жақсы оқитынын, өз ойын сабақтастықта жақсы баяндайтынын, оның «жергілікті қазақтар тек далада мал бағумен айналысады, бар жақсылықты орыстар көруде, республикада басшы органдарда орыстар отыр, Қазақстанның еркіндігі, тәуелсіздігі насихат мақсатында, тек қағаз жүзінде ғана, ауыл шаруашылық, өнеркәсіп салаларын басқа ұлттардың, оның ішінде орыстардың көмегінсіз-ақ өркендете аламыз» деп айтқан пікірлерін қосқан.

Ж. Темірбеков: «Б.Біләловтың ойынша «Қазақстан тек қазақтар үшін» және сол пікірінен қайтқан емес» деді. Пікір талас кезінде Бижан Біләловтың «өзіндік пікірің жоқ, кітаптағы жаттанды сөздерді қайталайсың» (ҚР ҰҚК АА, 15: 98-103) деп өзін сынға алғанын да жасырмаған.

Б. Біләлов ісіне Алматы маңында студенттердің ауыл шаруашылық жұмысында жүргенде танысқан Семей медициналық институтының студенті Владимир Сергуниннің өтініші де тіркелген. В.Сергунин 1958 жылдың 22 тамызында ҚКСР МҚК хат жазып, Б.Біләловтан антикеңестік мазмұнда хат алғанын хабарлаған және оған тиісті шара қолданылуын (ҚР ҰҚК

³Тергеу органдары бұл жасөспірім балаларды да кейіннен тауып, Рахметов Қорғанбек деген баладан 1958 жылдың 15 қазанында түсініктеме жаздырып алған. Б.Біләловтың хат көшіріп басқандар: мен, Рахметов Қорғанбек, Нұржанов Совет, Абжанов Ермек, Төртқараев Ноян, Құтжанов Қабдұл-Хамит деп көрсеткен. Бұл балалардан тергеу барысында жауап алған. Іске тіркелген. ҚР ҰҚКА. – 15-қ., В-тізбе, арх. №103. Том 1. – 149 – 149 қ.б.-пп.

АА, 15: 61) сұраған. Сондай-ақ, Б.Білалов ісіне Алматы қалалық Сталин ауданы комсомол комитеті хатшысы В.Медведовтың 1958 жылдың 15 қыркүйегінде ҚКСР МҚК Б.Білаловтың антикеңестік іс-әрекетін айыптап жазған хаты тіркелген.

Кеңес билігі орнағаннан бергі уақытта саяси баптар бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдарды стационарлық психо-неврологиялық больницалар мен институттарда медициналық тексеруден өткізу кеңестік сот жүйесінің ажырамас бөлігі болатын. Сол дәстүр И.Сталин өлгеннен кейін де жалғаса берді. ҚКСР СМ Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тергеушісі 1958 жылдың 27 тамызында Бижан Білаловты сот-психиатриялық тексеруден өткізу туралы қаулы алды. Алматы қалалық психо-неврологиялық больница дәрігерлері Б.Білаловты тексеріп, оның психикалық аурумен ауырмайтынын анықтады. 1958 жылдың 2 қазанында комиссия төрағасы: Вецнер, психатрия кафедрасы меңгерушісі міндетін атқарушы Зальцман, Ленский, комиссия мүшесі Новопашенная 5 парақтан тұратын тексеру қорытындысына қол қойып, тергеушіге жолдады. Алайда, Б.Қ. Білаловқа қалайда айып тағып, қоғамнан оқшаулау қажет болса керек, Қостанай фельдшерлік-акушерлік техникумынан мінездеме, емдеу мекемесінен анықтама сұралды. Аталған оқу орнының оқу бөлімі меңгерушісі Ардатов пен партия комитетінің хатшысы А.С. Сек 1958 жылдың 31 қазанында Б.Білаловқа жағымсыз мінездеме (ҚР ҰҚК АА, 15: 228-229) берді. Қостанай психиатриялық больницасы 1949-1953 жылдары аталған емханада Б.Білаловтың ем қабылдағанын, оған шизофрения диагнозы қойылғанын, 1953 жылы 31 қазанда амбулаторлық тексеріс кезінде психостения анықталғанын (ҚР ҰҚК АА, 15: 230) хабарлады.

Бижан Білаловтың тергеу ісінде бір-біріне қарама-қайшы пікірлер мен жазбаша берілген анықтамалар кездеседі. Мысалы: Алматы медициналық институты санитарлық-гигиеналық факультетінің деканы П.М. Кудияровтың Б.Білаловқа берген мінездемесінде, студенттің тәртіпті және жақсы оқитыны, бұрын ескерту алмағаны (ҚР ҰҚК АА, 15: 219) айтылған. Оның антикеңестік іс-әрекеті туралы бірде-бір сөз жазылмаған. Б.Білаловпен бір топта оқитын Фаина Медведкина куәгер ретінде берген жауабында: оның жақсы оқитынын, кез-келген мәселе бойынша өз ойын толық әрі мазмұнды, жүйелі жеткізетінін, оны ауру адам деп айтуға болмайтынын (ҚР ҰҚК АА, 15: 82) айтқан. Сөйтіп, Қостанай және Алматы қалаларында Б.Білалов оқыған оқу орындарындағы жауапты қызметкерлер, бірге оқыған достары, оның денсаулығына тексеріс жүргізген дәрігерлер пікірі екіге жарылды. Қостанай дәрігерлері берген анықтама Алматы қалалық психо-неврологиялық больницасына жолданып, диагнозды қайта қарау сұралды.

Алматы қалалық психо-неврологиялық больницасы (Артюх (төраға), сот-талдау бөлімінің меңгерушісі Вецнер, психатрия кафедрасы меңгерушісі міндетін атқарушы Зальцман) екінші рет берген қорытындысында: «Б.Білаловқа берілген дәрігерлік анықтама-қорытындысын өзгертуге ешқандай негіз жоқ, алғашқы қорытынды өзгеріссіз қалды» деген ұйғарым шығарды. Жазықсыз жауапқа тартылып отырғанын түсінген Б.Білалов, ауруханада жатып курстас достарынан СОКП ОК хат жазып, өзінің жазықсыз екенін хабарлауын, қазақстандық прокурордың атына өтініш жазып тергеушіні ауыстыруын сұрауды өтінді.

Б. Білалов 1958 жылдың 29 тамызында СОКП ОК хатшысы Н.С. Хрущевқа өз атынан өтініш хат жазды. Ол хатта комсомолды қиналғанға көмек беретін ұйым деп ойлап, қателескенін, 1954 жылы 30 маусымда өзін бір топ адам соққыға жығып, жарақаттап кеткенде істің ақ-қарасы ашылмай, тіпті бұзақыларға жаза да қолданылмағанын, 1957 жылы бір студенттің шовинистік пиғылын ашу мақсатында айтқан сөздері үшін, комсомол жиналысындағы белсенділер Б.Білаловтың өзін кінәлағанын айтып, мәселенің ақ-қарасын ашуды сұрады.

Өтініш-хатта: « ... Бұл мені қатты ренжітті және мен коммунистерді, олардың саясатын мүлдем жек көріп кеттім. Саяси жағдайлардың ішінде: барлық мекемелердің орыс тілінде болуы, сондай-ақ барлық іс қағаздары, кейбір батырлардың, ақындардың әдебиеттен, сондай-ақ музыкадан алынып тасталуы; көшедегі кейбір адамдардың шовинистік әңгімесі. Осы себептерге сүйене отырып, мен коммунистер мен олардың ұлт саясатын жек көре бастадым, газет редакцияларына, басқа да органдарға анда-санда жіберетін түрлі жазбаларымда олар туралы жаман сөздер айттым. Түрік делегациясы Алматыға конференцияға келгенде, мен оларға кітаптарды, қаланың көріністерін сыйға тартып, қолтаңба алғым келді. Бірақ мені

оларға жолатпады. Сондықтан мен кек алғым келіп, делегацияға хат жазуды ұйғардым... Бірақ алдын ала байқағанымдай хат түрік делегациясының қолына түспеді. Міне, мені «сатқындық жасады» деп айыптап отыр. Менде ешқандай сатқындық ой болмады. Бұл қате...» (ҚР ҰҚК АА, 15: Секретарю ЦК КПСС тов. Н.С. Хрущеву) деп жазды.

Б. Біләлов 1958 жылдың 2 қыркүйегінде Алматының Сталин аудандық партия комитетіне де өтініш хат жолдап, 1957 жылдың мамыр айынан 1958 жылдың 29 тамызына дейінгі аралықта саяси тұрғыда адасқанын, ол пікірлерінен толық бас тартқанын айтты. Оның ақиқатқа жетем деген талпынысы нәтижесіз қалып, тергеу ісі жалғаса берді. Тергеу органы 1958 жылдың 25 қыркүйегінде Б.Біләловтан алынған хаттар мен басқа да жазбаларға графикалық сараптама жасау, 1958 жылдың 11 қарашасында оның «ауруын» анықтау мақсатында Мәскеудегі профессор В.П. Сербский атындағы сот-психиатриялық институтына тексеруге жіберу туралы қаулы қабылдады.

1958 жылдың 6 қазанында Б.Біләловтың 1957 жылы 31 шілдеде Қостанай облысы Қарабалық ауданында тәжірибеден өту кезінде антикөңестік мазмұнда аноним хат жазып, оны жастар арасында таратқанын анықтау және төрт студенттен жауап алу мақсатымен тергеу уақыты 12 қазаннан 12 қарашаға дейін тағы бір ай мерзімге ұзартылды. Б. Біләловтың 1958 жылдың 19 қарашасында ҚКСР МҚК тергеушісіне жолдаған хатында: « .. Шынымды айтсам, билікке бос саяси әңгіме жазған жоқпын, үкімет билігін нығайтуға көмектесетін, Кеңес мемлекетінің әлсіз жақтары мен басқа да мәселелерін жаулардан жасыру үшін қолдан келген іс ...» (ҚР ҰҚК АА, 15: Письмо «Комитет госбезопасности КГБ») деп араша сұрады.

Бижан Біләлов 1958 жылдың 7 желтоқсанында Мәскеу қаласындағы В.П. Сербский атындағы сот-психиатриялық институтына жатқызылды. Ол сот-психиатриялық тексеруде «түрме маған жаңалық емес, комсомолдар мен органның штаттағы агенттерінің қорлауының жалғасы», ал профессор В.П. Сербский атындағы сот-психиатриялық институтына қайта тексеруге жіберу «әдейі азаптау» деген ойын, «мен қазақпын, қазақтар еркіндігін алуы керек» пікірін дәрігерлерге ашық айтты. Бірақ, еркіндікті аңсаған қазақ студентінің ой-пікірін мәскеулік дәрігерлер «психикалық ауытқудан айтылды» деген тұжырым жасады.

Психиатриялық «ауруды» жазалау мақсатында қолдану тәжірибесінде диссиденттерге көбінесе «жеке тұлғаның ауыр-паранойялық дамуы» және «летаргиялық шизофрения» диагнозы қойылатын еді. Одан басқа психикалық аурулардың диагноздары сирек қойылды. Әсіресе, диссиденттердің ақыл-ойының бұзылуын негіздеу үшін аз ингредиентті шизофрения диагнозы қолданылды. 1959 жылғы 12 қаңтарда Бижан Біләловтың денсаулығы туралы В.П. Сербский атындағы сот-психиатриялық институтының мамандары: «шизофрения түріндегі психикалық ауру, арнайы психиатриялық емханада мәжбүрлі емдеу қажет» (ҚР ҰҚК АА, 15: 237) деген 6 беттік сот-медициналық сараптама берді. Мәскеу мамандары қорытындысына сәйкес, 1959 жылдың 21 ақпанында Бижан Құтыбайұлы Біләловқа арнайы психиатриялық емханада оқшаулап, мәжбүрлі емдеу үкімі шықты. 1959 жылдың 21 наурызында КСРО ПМ-нің Ленинград қаласында орналасқан арнайы психиатриялық емханасына (ҚР ҰҚК АА, 15:35) жатқызылды.

Психиатриялық емдеу орнында 1958 жылдың 7 желтоқсанынан 1959 жылдың 12 қаңтарына дейінгі аралықта Бижан Біләловқа дәрігерлік бақылау жасалып, «гипохондриалық сандырақ түріндегі психикалық ауру» деген диагноз қойды. Сөйтіп, ол КСРО ПМ-нің Ленинград қаласында орналасқан арнайы психиатриялық емханада үш жылын өткізді. Аталған психиатриялық емхана дәрігерлері 1962 жылдың 2 ақпанында Б. Біләловты мәжбүрлі емдеуді тоқтатып, өзінің туған жеріндегі азаматтық больницаға ауыстыру туралы қорытынды берді, шешім 7 наурызында (№ 21-0169) шықты. 1962 жылдың 25 мамырында психиатриялық емдеу орны 7 наурыздағы № 21-0169 шешімнің тез арада орындалуын талап етіп, сот-тексеру органына жеделхат жолдады. 1962 жылғы 25 шілдеде Алматы қалалық соты Б.Қ. Біләловтың ісін тоқтатып, Алматы медицина институтындағы оқуын жалғастыру туралы шешім (ҚР ҰҚК АА, 15:45) шығарды. XX ғасырдың 60 жылдары психиатрияны саяси мақсатта пайдалану КСРО-да саяси қуғын-сүргіннің негізгі түрлерінің біріне айналды. Сот-медициналық және жалпы психиатрия институттары өткен ғасырдың 80 жылдарының соңына дейін «есі дұрыс емес» деп танылған саяси диссиденттерді мәжбүрлеп емдейтін мекеме болып келді.

Қорытынды. Ұлт азаттығы жолындағы күрестен қатты үрейленген ресми билік, ұлт еркіндігі мен тәуелсіздігін көтерген белсенділерді үнемі қоғамнан аластап, қудалап отырды.

Ұлт азаттығы жолында күрескен саяси белсенді Б.Қ. Біләловты билік өздеріне саяси қарсылас санап, психиатриялық ауруханаға қамады. Бұл И.Сталин өлгеннен кейінгі Н.С. Хрущев билігі кезінде де бір партиялық коммунистік жүйе өз үстемдігін сақтап қалу жолындағы іс-шараларын, ресми партиялық идеология мен саясаттан басқа бағытта ойлаушылармен күресін жалғастыра бергенін айғақтайды. Н.С. Хрущев қызметінің соңы 1964 жылдың қазан айында аяқталды. Саяси қателікке толы бұл кезеңде қазақ халқының ұлттық мәдениетінің аясы жылдан жылға тарыла түсті. Ұлттық салт-сана өткеннің сарқыншағы саналып, интернационализм түсінігі үстем идеологияға айналды. Интернационалдық тәрбиенің астарында ұлыдержавалық шовинизм жатқанын жақсы түсінген студент Бижан Біләлов қазақ ұлтының еркінгі мен тәуелсіздігі мәселесін көтеріп, ұлт азаттығы жолында күресті.

Алғыс айту. Мақала OR11465470 «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалған.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. М.: Моск. Хельсинк. группа, 1992. – 384 с.

Аупбаев Ж. Тағдыр // Ана тілі. – 2020. – 14 мамыр. – [Электронный ресурс] – URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/57180> (дата обращения: 06.03.2023 г.)

Бейісбай С. Одаққа сыймаған диссидент // Егемен Қазақстан. – 2021. – 1 қараша. – [Электронный ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/294959-odaqqa-syymaghan-dissident>. (дата обращения: 07.03.2023 г.)

Безбородов А. Б. Историография истории диссидентского движения в СССР 50 – 80-х гг. // Советская историография / под ред. Ю. Н. Афанасьева. М.: Владос, 1996. С. 399 – 426.

Безбородов А. Б. Феномен академического диссидентства в СССР: учеб. пособие. М.: Изд. центр РГГУ, 1998. – 75 с.

Вессье С. За вашу и нашу свободу. Диссидентское движение в России. Серия: Критика и эссеистика / пер. с франц. Е. Баевской, Н. Кисловой, Н. Мавлевич. М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 576 с.

Данилов А. А. История инакомыслия в России. Советский период 1917 – 1991. Уфа, 1995. – 211 с.

Королев А. А. Диссидентство как общественно-политический феномен. М.: Наука, 1997. – 411 с.

Қара Ә. Орта Азиядан шыққан дара диссидент Махмет Құлмағамбетов: Мен Қазақстан тәуелсіздік алған соң ақталдым! 23 ақпан 2012 жыл. – [Электронный ресурс] – URL: <https://www.abdulvahapka.com/орта-азиядан-шыққан-дара-диссидент-ма/> (дата обращения: 07.03.2023 г.)

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің арнайы архиві (ҚР ҰҚК АА). 15-қ., Тіз. В. Арх. іс 103. Том 1. 2-п.; Заявление, Вх. 5/9/15/XI – 56 г.; Секретарю областного комитета КПСС.

ҚР ҰҚК АА. 15-қ., Тіз. В. Арх. іс 103. Том 2. 43-58 қайырма п.; Тетрадь № 1; Письмо от 20/X.57; Письмо от 30/X.57; 67-70 қайырма п.; Письмо от 23/V- 58 г.; Письмо от 25/V- 58 г.; 94-97-пп.; 98-103-пп.; 61-п.; 228-229-пп.; 219-п.; 82-қайырма п.; Секретарю ЦК КПСС тов. Н.С. Хрущеву; Письмо «Комитет госбезопасности КГБ; 237-п.; 15-п., 35-п.; 45-п.; 48-п.

Савельев А. В. Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР 1950-х–1970-х годов // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С. 109 –121.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 11: Борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Сборник документов и материалов. Составители тома: С.А. Касымов, А.Ж. Илияс, К.М. Еримбетова, Ж.У. Кыдыралина, Д.А. Махат, М.М. Козыбаева, К.К. Сарсембина / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 568 с.

References

- Alekseyeva L. M. Istoriya inakomsliya v SSSR. Noveyshiyy period. [History of Dissent in the USSR. The Newest Period.] Moscow: Moscow Helsinki Group, 1992. – P. 384. [in Russian]
- Aupbayev J. Tagdır [Fate] // Ana tili. - 2020. - 14 мамыр. - [Electronic resource] – URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/57180> (date of reference: 06.03.2023). [in Kazakh]
- Beyisbay S. Odaqqa sıymagan dissident [A dissident who did not fit into the Union] // Egemen Kazakhstan. – 2021. – November 1. [Electronic resource] - URL: <https://egemen.kz/article/294959-odaqqa-sıymaghan-dissident> (date of reference: 07.03.2023). [in Kazakh]
- Bezborodov A.B. Istoriografiya istorii dissidentskogo dvijeniya v SSSR 50 – 80-x gg. [Historiography of the History of the Dissident Movement in the USSR in the 1950s and 1980s.] // Soviet Historiography / ed. by Y.N. Afanasyev, M.N. Afas'ev. – Moscow, 1996. – P. 399-426. [in Russian]
- Bezborodov A. B. Fenomen akademicheskogo dissidentstva v SSSR: ucheb. posobiye. [The Phenomenon of Academic Dissidence in the USSR: textbook.] Moscow: Publishing Center of the Russian State University for the Humanities, 1998. – P. 75. [in Russian]
- Vessye S. Za vashu i nashu svobodu. Dissidentskoye dvijeniye v Rossii. Seriya: Kritika i esseistika / per. s frans. YE. Bayevskoy, N. Kislovoy, N. Mavlevich. [For Your and Our Freedom. The Dissident Movement in Russia. Series: Criticism and Essayism / translated from French by E. Baevskeya, N. Kislova, N. Mavlevich] M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2015. – P. 576. [in Russian]
- Danilov A. A. Istoriya inakomsliya v Rossii. Sovetskiy period 1917–1991. [History of Dissent in Russia. Soviet Period 1917–1991.] – Ufa, 1995. – P. 211. [in Russian]
- Korolev A. A. Dissidentstvo kak obshchestvenn-politicheskiy fenomen. [Dissidence as a social and political phenomenon] Moscow: Nauka, 1997. – P.411. [in Russian]
- Qara A. Orta Aziyadan shıqqan dara dissident Maxmet Qulmagambetov: Men Qazaqstan tәuylsizdik alğan son aqtaldım! 23 aqpan 2012 jıl. [Makhmet Kulmagambetov, a dissident from Central Asia: I was justified after Kazakhstan gained independence! February 23, 2012.] – [Electronic] – URL: <https://www.abdulahapkara.com/orta-aziyadan-shıqqan-dara-dissident-ma/> (data obrashcheniya: 07.03.2023 g.) [in Kazakh]
- Special archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SA NSC RK). 15-q., Tiz. V. Arx. is 103. Tom 1. 2-p.; Zayavleniye, Vx. 5/9 /15/XI – 56 g.; Sekretaryu oblastnogo komiteta KPSS. [in Russian]
- SA NSC RK. 15-q., Tiz. V. Arh. is 103. Tom 2. 43-58 qaiyrma p.; Tetrad № 1; Pismo ot 20/X.57; Pismo ot 30/X.57; 67-70 qaiyrma p.; Pismo ot 23/V- 58 g.; Pismo ot 25/V- 58 g.; 94-97-pp.; 98-103-pp.; 61-p.; 228-229-pp.; 219-p.; 82-qaiyrma p.; Sekretaryu SK KPSS tov. N.S. Khrushchevu; Pismo «Komitet gosbezopasnosti KGB; 237-p.; 15-p., 35-p.; 45-p.; 48-p. [in Russian]
- Saveleyev A. V. Politicheskoye svoyeobraziye dissidentskogo dvijeniya v SSSR 1950-x–1970-x godov [The Political Peculiarity of the Dissident Movement in the USSR of the 1950s and 1970s] // Voprosy istorii. – 1998. – № 4. – P. 109–121. [in Russian]
- Sayasi qugyn-surgin qurbandarın toliq aqtau jonindegi Memlekettik komissiyanın materialdarı (XX gasirdin 20-50 jildarı) = Materiali Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii jertv politicheskix repressiy (20-50 godı XX veka). T. 11: Borsı za nasionalnuyu svobodu, nezavisimostı i territorialnuyu selostnostı Kazaxstana. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli toma: S.A. Kasımov, A.J. Iliyas, K.M. Yerimbetova, J.U. Kızıralina, D.A. Maxat, M.M. Kozıbayeva, K.K. Sarsembina / Pod obshch. red. YE.T. Karina. [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repressions (20-50 years of the 20th century). T. 11: Fighters for National Freedom, Independence and Territorial Integrity of Kazakhstan. Collection of documents and materials. Compilers of the volume: S.A. Kasymov, A.Zh. Ilias, K.M. Erimbetova, J.U. Kydyralina, D.A. Makhat, M.M. Kozybayeva, K.K. Sarsembina / Ed. by E.T. Karin.] – Astana, 2022. – p. 568. [in Russian]